

DISSIDENT MOVEMENT AS A HISTORICAL PROTOTYPE OF POLITICAL OPPOSITION: GENERALIZATION BASED ON THE ANALYSIS OF “REAL SOCIALISM” REGIMES IN POLAND, HUNGARY AND CZECHOSLOVAKIA

The article is devoted to theoretical and methodological generalization of the phenomenon of dissident movement as a historical prototype of political opposition in the regimes of “real socialism” in Poland, Hungary and Czechoslovakia. The author identified key types of nonconformist actions that can shear the political opposition, i.e. resistance, disagreement or dissent and opposition. It was generalized that the discovered and determined sequence of nonconformist actions is described with a common root, i.e. protest. However, it was theoretically and methodologically argued that the logical structure of the triad “resistance – dissent – opposition” have to be determined on the basis of social and political importance of a given scientific construct.

Keywords: opposition, resistance, dissent, protest, “real socialism”

Дисидентський рух як історичний прототип політичної опозиції: узагальнення на підставі аналізу режимів «реального соціалізму» в Польщі, Угорщині та Чехословаччині

Стаття присвячена теоретико-методологічному узагальненню феномену дисидентського руху як історичного прототипу політичної опозиції на прикладі режимів «реального соціалізму» в Польщі, Угорщині й Чехословаччині. Автор виокремив ключові типи неконформістських дій, які можуть дотичні до політичної опозиційності – опір, незгода, дисидентство чи інакомислення, а також опозиція. Узагальнено, що виявлена та детермінована послідовність неконформістських дій описується спільним коренем – протестністю. Водночас, теоретико-методологічно аргументовано, що логічна структура становлення тріади «опір – дисидентство – опозиція» обов’язково має визначатись на підставі соціальної та політичної значимості зазначеного наукового конструкту.

Ключові слова: опозиція, опір, дисидентство, протестність, «реальний соціалізм».

Політична опозиція, з однієї сторони, є «антиподом» уряду чи влади у межах будь-якої політичної системи, але, з іншої сторони, є пояснювальною змінною «демаркації» різних форм суспільно-політичної активності та політичного нонконформізму¹. Це передусім виявляється у тому факті, що політична опозиція «розміщується» на межі таких понять, як «дисидентство», «опір», «тероризм», «фракційність» тощо², хоч останні (як форми суспільно-політичної активності і політичного нонконформізму), маючи можливість бути передумовами й прототипами опозиційності, не є її «чистими» варіантами. Теоретико-методологічно це чи не найбільше проявляється у тому факті, що протестність і дисидентство є більш всеосяжними аналітичними категоріями, ніж політична опозиція, а тому не можуть обмежуватись винятково сферою політики. Це також зрозуміло з огляду на те, що протестність та дисидентство можуть відбуватися як на рівні протистояння окремих частин влади/уряду (зокрема його фракцій), так і на рівні протистояння влади/уряду та їхніх різних альтернатив (зокрема політичної опозиції). Відповідно, суперечливі вияви політичного (суспільно-політичного) активізму та політичного нонконформізму у формі політичної опозиції завжди є відображенням протестності і дисидентства, але ідентичного не можна сказати про зв'язки зворотного характеру.

Але фіналізовані позиції дослідників з цього приводу суттєво різняться. Так, з однієї сторони, А. Алібасік³ зауважує, що на відміну від протестності і дисидентства сутність політичної опозиції є специфічною і обмеженою, бо традиційно резервується у мирній, конституційній, конструктивній, відповідальній та лояльній формах, які заперечують сепаратизм, а натомість пристають на узгоджені правила гри, навіть попри те, що це може не гарантувати їм влади. Суплементарне значення у цьому контексті має врахування типу політичного режиму, в якому відбуваються ті чи інші вияви суспільно-політичного активізму й соціальної і суспільно-політичної активності. З цього приводу Г. Іонеску та А. Мадаріага⁴ зауважують, що дистинкція політичної опозиції від протестності та дисидентства проявляється передусім у недемократичних однопартійних політичних режимах, де слабо інституціоналізованою є парламентська політична опозиція, а натомість часто виявляються її «неконституційні» чи «неінституціоналізовані» форми.

З іншої сторони, науковці аргументують, що важливим для детермінування і структуризації політичної опозиції є її розмежування на рівні понять «опозиція як політичний

¹ Albrecht H., *Political Opposition and Authoritarian Rule in Egypt: Dissertation*, Wyd. Eberhard-Karls Universität Tübingen 2008.

² Albrecht H., *How Can Opposition Support Authoritarianism? Lessons from Egypt*, "Democratization" 2005, vol 12, nr. 3, s. 379.; Albrecht H., *Political Opposition and Authoritarian Rule in Egypt: Dissertation*, Wyd. Eberhard-Karls Universität Tübingen 2008.; Oberschall A., *Social Conflict and Social Movements*, Wyd. Prentice Hall 1973.; Almeida P., *Opportunity Organizations and Threat-Induced Contention: Protest Waves in Authoritarian Settings*, "American Journal of Sociology" 2003, vol 109, nr. 2, s. 348.; Parry G., *Opposition Questions*, "Government and Opposition" 1997, vol 32, nr. 4 s. 459.; Alibasic A., *Political Opposition in Contemporary Islamic Political Thought in The Arab World: a M.A. Thesis*, Kuala Lumpur 1999.

³ Alibasic A., *Political Opposition in Contemporary Islamic Political Thought in The Arab World: a M.A. Thesis*, Kuala Lumpur 1999.

⁴ Ionescu G., de Madariaga I., *Opposition: Past and Present of a Political Institution*, Wyd. The New Thinker Library 1968.

інститут» і «опозиція як форма суспільного протесту»⁵. Хоч і в цьому зрізі не дається оминуті теоретико-методологічних непорозумінь, адже у такій дистинкції більшою мірою приховано не стільки розрізнення політичної опозиції і різних форм суспільно-політичної активності й політичного нонконформізму, скільки той факт, що політичну опозицію доцільно трактувати відповідно у вузькому та широкому розумінні. Це особливо очевидно з огляду на те, що політична опозиція як форма суспільного протесту може формуватися і функціонувати у демократичних та недемократичних суспільствах (зокрема у формі протестності й дисидентства), а політична опозиція як політичний інститут – винятково у демократичному режимі. Як наслідок цього та намагаючись перевірити й верифікувати запропонований вище теоретико-методологічний ракурс окреслення протестності і дисидентства, аргументуємо, що до них доцільно апелювати як до прототипів політичного нонконформізму і політичної опозиції, зокрема на прикладі існуючих раніше режимів «реального соціалізму» в Польщі, Угорщині та Чехословаччині (сьогодні – в Чехії та Словаччині).

Це актуалізується тим фактом, що майже через три десятиліття (станом на грудень 2016 р.) після закінчення епохи «реального соціалізму» та впливу комуністичного політичного режиму колосальні за значенням події, які мали місце у перерахованих країнах (які сьогодні становлять субрегіон під назвою Вишеградська група) в 1988–1991 рр., відійшли на «задній план» суспільно-політичних інтересів. Річ у тому, що вони сьогодні вважаються винятково історичними подіями, про які, по суті, згадують з нагоди різних ювілеїв⁶. Відповідно, колективні спогади про події 1988–1991 рр. були значною мірою зміщені через підвищення вагомості досвіду процесів посткомуністичних трансформацій. Як наслідок, цілком очевидно, що, до прикладу, те, що сьогодні трактують як політичну чи парламентську демократію, зокрема на підставі апелювання до інститутів політичної опозиції, було у період до 1988 р. в зовсім іншому стані й форматі. Тим не менше, це не означає, що аналізовані феномени взаємно дихотомізовані, адже саме з протестності та дисидентського антикомуністичного соціально-політичного руху визріла частина політичних партій у країнах аналізованого субрегіону, а політична конкуренція здебільшого перейшла на засади співвідношення владних/урядових та опозиційних сил (що методологічно стало основою виникнення феномену політичної опозиції в Польщі, Угорщині, Чехії і Словаччині). Такий підхід змушує комплексно проаналізувати історичні прототипи політичного нонконформізму і політичної опозиції в субрегіоні, а такої їх вплив на більш сучасне трактування політичної і парламентської опозиції. Крім того, такий підхід

⁵ Tkachenko T., *Opozycja jako polityczny instytucj i forma spulnego protestu*, „Polityczny menedzhment” 2007, vol 5, s. 40–45; Postryhan H., *Opozycja ta opozycyjnist v teoretynnykh spivstavleniakh*, [w:] Varzar I. (ed.), *Polityczna opozycja: teoriia ta istoriia, svitovy dosvid ta ukrainska praktyka. Materialy naukovo-praktycznoi konferentsii*, Kiev 1996, s. 172–177.; Berestova G., *Opozycja jako forma proiavu politycznogo protestu*, „Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M.P. Drahomanova. Serii 22. Politychni nauky ta metodyka vykladannia sotsialno-politychnykh dystsyplin” 2014, vol 15, s. 84–89.

⁶ Pollack D., Wielgohs J., *Dissent and opposition in communist Eastern Europe: origins of civil society and democratic transition*, Wyd. Ashgate 2004, s. 7.

є поєднувальним й у площині компаративного зіставлення різних ресурсних форм опозиції – недемократичної та демократичної.

Відповідно, значення антикомуністичного дисидентства та протестності, які виявлялись у соціалістичному таборі сучасних країн Вишеградської групи, принаймні до 1988–1991 рр. (чи, іншими словами, по-суті ресурсність політичної опозиції у свого часу недемократичних країнах, які сьогодні становлять Вишеградську групу), полягає в тім, що вони слугували своєрідним плацдармом, на підставі якого «вкорінювалась» віра у не завжди успішні демократичні практики, а додатково посилювалась віра у демократію як в більш ефективний політичний режим, аніж його тогочасний інверсний аналог – «реальний соціалізм». Водночас, таке трактування призначення і ролі протестності та дисидентства не стало унілатеральним й однозначним, адже навіть сьогодні в аналізованих країнах часто інкорпоровано думку про те, що не протестні та дисидентські групи володіють «правом власності над минулим», а натомість, що це «право» ініціально належить представникам комуністичного режиму (це особливо поширена позиція передусім політсил, які є спадкоємцями комуністичних партій режимів «реального соціалізму»).

Вирішуючи проблему запропонованої теоретико-методологічної та емпіричної дихотомії, концентруємось передусім на тому, на скільки важливою виявилась роль протестності, дисидентства і політичного нонконформізму на формування політичної опозиції в країнах субрегіону. Із огляду на це, аргументуємо, що різні дослідження дисидентського руху як прототипу політичного нонконформізму і політичної опозиції в колишніх комуністичних країнах сучасної Вишеградської групи не є новим завданням. Вони здійснювались і раніше, однак у різних країнах різною мірою. Найбільш помітними в цьому зрізі є Польща, Чехія і Словаччина; менш помітною – Угорщина. На це є своя причина: наукове дослідження протестності та дисидентського руху, приміром, у Польщі почалось з моменту виникнення протестних організацій; вивчення ж протестності і дисидентських рухів, наприклад, в Угорщині важко провести й сьогодні, зокрема внаслідок відсутності даних достовірного характеру (зокрема щодо розповсюдження різних нонконформістських політичних установок, кількісного і якісного характеру протестних та дисидентських структур, соціальної бази антикомуністичних рухів, їх регіонального представництва, а також тематичного профілю, зв'язків між собою у національному та міжнародному контексті тощо).

Водночас, важливо й те, що сьогодні є ціла низка наукових напрацювань, на які в будь-якому зрізі доцільно опиратись як на засадничі, аналізуючи протестність та дисидентство як прототипи політичного нонконформізму і політичної опозиції в вибірці сучасних країн Вишеградської групи. Йдеться передусім про доробки таких вчених,

як А. Arato i J. Cohen⁷, С. Barker⁸, С. Békés, М. Byrne i J. Rainer⁹, N. Bermeo i P. Nord¹⁰, М. Bernhard¹¹, А. Bozóki¹², М. Brandt¹³, К. Brown¹⁴, J. Bugajski i М. Pollack¹⁵, J. Curry¹⁶, А. Dudek¹⁷, G. Ekiert¹⁸, H. Fehr¹⁹, B. Falk²⁰, G. Hodos²¹, J. Holzer²², T. Huszár²³, T. Judt²⁴, P. Kecskemeti²⁵, М. Kennedy²⁶, P. Kenney²⁷, М. Kubát²⁸, J. Kubik²⁹, R. Laba³⁰, B. Lindner³¹, G. Litván³², D. Mason³³, D. McAdam, J. McCarthy i M. Zald³⁴, E. Neubert³⁵, N. Nielsen³⁶, M. Osa³⁷, D. Ost³⁸, А. Paczkowski³⁹, S. Penn⁴⁰, S. Persky⁴¹, D. Pollack i J. Wielgohs⁴², G. Skilling⁴³,

⁷ Arato A., Cohen J., *Civil Society and Political Theory*, Wyd. MIT Press 1992.

⁸ Barker C., *Festival of the Oppressed: Solidarity, Reform, and Revolution in Poland, 1980-81*, Wyd. Bookmarks 1986.

⁹ Békés C., Byrne M., Rainer J., *The 1956 Hungarian Revolution: A History in Documents*, Wyd. CEU 2002.

¹⁰ Bermeo N., and Nord P., *Civil Society before Democracy*, Wyd. Rowman and Littlefield 2000.

¹¹ Bernhard M., *The Origins of Democratization in Poland: Workers, Intellectuals, and Oppositional Politics, 1976-1980*, Wyd. Columbia University Press 1993.

¹² Bozóki A., *The Roundtable Talks of 1989: The Genesis of Hungarian Democracy*, Wyd. CEU Press 2002.

¹³ Brandt M., *Für eine und unsere Freiheit? Der Polnische Oktober und die Solidarnosc-Revolution in der Wahrnehmung von Schriftstellern aus der DDR*, Wyd. Weidler 2002.

¹⁴ Brown K., *Stalinization and its Discontents: Subcultures and Opposition in Hungary, 1948-1956*, Students Conference 2004, s. 149-159.

¹⁵ Bugajski J., Pollack M., *East European Fault Lines: Dissent, Opposition, and Social Activism*, Wyd. Westview Press 1989.

¹⁶ Curry J., *Dissent in Eastern Europe*, Wyd. Praeger 1983.

¹⁷ Dudek A., *Reklamowana Rewolucja: Rozkład dyktatury komunistycznej w Polsce 1988-1990*, Wyd. Arcana Historii 2004.

¹⁸ Ekiert G., *The State against Society: Political Crises and Their Aftermath in East Central Europe*, Wyd. Princeton University Press 1996.

¹⁹ Fehr H., *Unabhängige Öffentlichkeit und soziale Bewegungen: Fallstudien über Bürgerbewegungen in Polen und der DDR*, Wyd. VS Verlag für Sozialw 1996.

²⁰ Falk B., *The Dilemmas of Dissidence in East-Central Europe: Citizen Intellectuals and Philosopher Kings*, Wyd. Central European University Press 2003.

²¹ Hodos G., *Show Trials – Stalinist Purges in Eastern Europe 1948-54*, Wyd. Praeger 1987.

²² Holzer J., *Solidarität - Die Geschichte einer freien Gewerkschaft in Polen*, Wyd. C.H. Beck 1985.

²³ Huszár T., *A magyar értelmiség a 80-as években (Hungarian Intellectuals in the 1980s)*, Wyd. Kossuth 1986.

²⁴ Judt T., *The Dilemmas of Dissidence: the Politics of Opposition in East Central Europe*, [w:] Fehér F., Arato A. (eds.), *Crisis and Reform in Eastern Europe*, Wyd. Transaction Publishers 1991, s. 253-302.

²⁵ Kecskemeti P., *The Unexpected Revolution: Social Forces In the Hungarian Uprising*, Wyd. Stanford University Press 1961.

²⁶ Kennedy M., *Professionals, Power, and Solidarity in Poland*, Wyd. Cambridge University Press 1991.

²⁷ Kenney P., *A Carnival of Revolution. Central Europe 1989*, Wyd. Princeton University Press 2002.

²⁸ Kubát M., *Political Opposition in Theory and Central European Practice*, Frankfurt am Main, Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Oxford, Wien 2010.

²⁹ Kubik J., *The Power of Symbols Against the Symbols of Power: The Rise of Solidarity and the Fall of State Socialism in Poland*, Wyd. The Pennsylvania State University Press 1994.

³⁰ Laba R., *The Roots of Solidarity*, Wyd. Princeton University Press 1991.

³¹ Lindner B., *Die demokratische Revolution in der DDR 1989/90*, Wyd. Christoph Links Verlag 1998.

³² Litván G., *The Hungarian Revolution of 1956*, Wyd. Longman 1996.

³³ Mason D., *Public Opinion and Political Change in Poland. 1980-1982*, Wyd. Cambridge University Press 1985.

³⁴ McAdam D., McCarthy J., Zald M., *Comparative Perspectives on Social Movements*, Wyd. Cambridge University Press 1996.

³⁵ Neubert E., *Geschichte der Opposition in der DDR 1949-1989*, Wyd. Ch. Links 1997.

³⁶ Nielsen N., *Revolutions in Eastern Europe: The Religious Roots*, Wyd. Orbis Books 1991.

³⁷ Osa M., *Solidarity and Contention*, Wyd. University of Minnesota Press 2003.

³⁸ Ost D., *Solidarity and the Politics of Anti-politics: Opposition and Reform in Poland since 1968*, Wyd. Temple University Press 1990.; Ost D., *The Defeat of Solidarity*, Wyd. Cornell University Press 2005.

³⁹ Paczkowski A., *Strajki, bunt, manifestacje jako 'polska droga' przez socjalizm*, Wyd. Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk 2003.

⁴⁰ Penn S., *Solidarity's Secret: The Women Who Defeated Communism in Poland*, Wyd. University of Michigan Press 2005.

⁴¹ Persky S., *At the Lenin Shipyard: Poland and the rise of the Solidarity Trade Union*, Wyd. New Star Books 1981.

⁴² Pollack D., *Wielgohs J., Dissent and opposition in communist Eastern Europe: origins of civil society and democratic transition*, Wyd. Ashgate 2004.; Pollack D., *Politischer Protest. Politisch alternative Gruppen in der DDR*, Opladen 2000.

⁴³ Skilling G., *Samizdat and an Independent Society in Central and Eastern Europe*, Wyd. Ohio State University Press 1989.

J. Staniszkis⁴⁴, M. Szabó⁴⁵, M. Tatur⁴⁶, R. Tokés⁴⁷, A. Touraine⁴⁸, F. Váli⁴⁹, R. Zuzowski⁵⁰ та чимало інших.

Вони важливі передусім із огляду на те, що генералізують теоретико-методологічні межі розуміння протестності та дисидентського руху як прототипу політичного нонконформізму та політичної опозиції в аналізованому субрегіоні. Річ у тому, що, як зауважують вчені, залежно від конкретного наукового підходу до аналізу протестності та дисидентства можна отримувати інколи зовсім протилежні результуючі висновки. Тому одне із дослідницьких завдань у зрізі з'ясування сутності протестності і дисидентського руху як історичних прототипів нонконформізму та політичної опозиції у режимах «реального соціалізму» в сучасних країнах Вишеградської групи полягає передусім у виробленні базових категорій, які характеризують предмет проведеного в розвідці аналізу. Це дуже очевидно у зрізі дослідження протестності та нонконформізму, зокрема політичної за змістом форми опозиційності.

Так, відомо, що представники герменевтичного підходу трактують опозицію та опозиційність (як і будь-яку форму суспільно-політичної активності) з принципів саморозуміння акторів. Відповідно, до опозиції потрібно зараховувати будь-яку людину, яка вважає себе «опозиціонером». Беручи за основу такий теоретико-методологічний підхід, помічаємо, що індивіди та групи, які діють «опозиційно», однак не вважають себе «опозицією» (вказана специфіка була досить характерною для сучасних країн субрегіону до другої половини 80–х рр. ХХ ст.), випадають із «поля» наукового аналізу, оскільки не вписуються в дефініювання «опозиції». У той же час, помітним є вирізнення, яке стосується двох груп політичних акторів: одних, які були «політично активними» у неофіційних секторах (це, зокрема, стосується політиків, які мусили трактуватись як «орієнтовані на реформи партійні функціонери»); других, які суб'єктивно сприймали свою участь в офіційному секторі як опозиційну (бо в неперманентних ситуаціях вони могли виступати проти «жорсткої лінії» поведінки комуністичного політичного режиму).

Відповідно, критично важливим у цьому ракурсі є розуміння того, як відбувався транзит від авторитаризму до демократії у сучасних країнах Вишеградської групи. Річ у тім, що дві гіпотетичні групи політичних акторів (за умови їх розрізнення і в зрізі їхньої взаємодії) вирішально впливали на генерування можливостей демократичних змін. При цьому, головний прихований чинник такої інтеракції полягав у тому, що групи політичних акторів походили від різних соціальних арен, які значною мірою були ізольованими одна від одної

⁴⁴ Staniszkis J., *Poland's Self-Limiting Revolution*, Wyd. Princeton University Press 1984.

⁴⁵ Szabó M., *A disszidensek hangjai: A szocializmus kritikája a Magyar ellenzék irányzatainak gondolkodásában, 1968-1988*, Wyd. ISES Füzetek 2008.

⁴⁶ Tatur M., *Solidarność als Modernisierungsbewegung*, Wyd. Campus 1989.

⁴⁷ Tokés R., *Opposition in Eastern Europe*, Wyd. Macmillan 1979.

⁴⁸ Touraine A., *Solidarity. The Analysis of a Social Movement: Poland 1980-1981*, Wyd. Cambridge University Press 1983.

⁴⁹ Váli F., *Rift and Revolt in Hungary: Nationalism Versus Communism*, Wyd. Harvard University Press 1961.

⁵⁰ Zuzowski R., *Political Dissent and Opposition in Poland: The Workers' Defense Committee "KOR"*, Wyd. Praeger 1992.

(що власне й було ознакою авторитарного або диктаторського політичного режиму): з однієї сторони – з суспільства, а з іншої сторони – з держави⁵¹. І за аналогією, якщо за основу взяти протилежний шлях та висновок про характер політичних дій із огляду на їхні об'єктивні результати/впливи, очевидними стають інші концептуальні моменти⁵²: по-перше, в субрегіоні свого часу було багато протестних або дисидентських виступів і рухів, які так і не отримали політичних результатів/впливів; по-друге, політичні наслідки/впливи протестної діяльності проти авторитарного політичного режиму часто були непрямыми, тобто не помітними у такій й ж мірі, як прямі наслідки впливу індивідуальних дій певних інших акторів. Сумарний висновок як правило вибудовується з взаємозв'язку конкретних наслідків/впливів. Різниця лише у тому, що прямий вплив політичних акторів отримує «незворотну» реакцію з боку влади (режиму). Загалом ж очевидно, що герменевтичний підхід до трактування політичної опозиції щонайменше є некомплексним, адже значною мірою обмежує поле наукового аналізу.

На противагу йому доцільно використовувати прагматичний підхід стосовно трактування політичної опозиції. Річ у тому, що він дозволяє інтегративно зрозуміти інтеракції акторів у соціальному середовищі через різні атрибутивні особливості таких інтеракцій. Як наслідок, варто виокремлювати три типи нонконформістських дій, котрі можуть бути дотичними до політичної опозиційності. Перша з них – це опір, що характеризує узагальнені чи персоналізовані, колективні чи індивідуальні форми діяльності, які спрямовані на подолання чи руйнування впливу політичного (до прикладу, комуністичного) режиму. Опір містить відмінні форми діяльності – конспіративна і громадська діяльність, насильницька (військова) і ненасильницька (мирна) діяльність, спонтанні та організовані дії. При цьому, опір використовується як категорія, що характеризує діяльність соціальних і політичних суб'єктів – партій, церкви, мілітаризованих груп, – котрі будь-яким чином прагнуть захистити себе від становлення «диктатури» (наприклад, комуністичної партії, що у випадку країн аналізованої вибірки було характерно на початку інкорпорації режиму «реального соціалізму»). Це виявилось передусім в тім, що після імплементації монополії на політичну владу комуністичних партій, яка у випадку Польщі, Угорщини та Чехословаччини була дагована 1945–1949 рр., період політичного опору було по суті завершено. Дещо згодом події означеного характеру (зокрема, в Угорщині у 1956 р.) хоч і відбувались, однак позиціонувались як дуже рідкісні

Другий різновид нонконформістських дій комуністичному політичному режиму – це незгода, дисидентство чи інакомислення. У прагматичному контексті потрібно розуміти, що такі дії мали диференціальний характер, бо під ними на увазі мались різноманітні форми сумнівів стосовно легітимності офіційної ідеологічної доктрини партії (аж до відмови

⁵¹ Karl T., Schmitter P., *Modes of Transition in Latin America, Southern and Eastern Europe*, "International Social Science Journal" 1991, vol 43, s. 269-284.

⁵² Broszat M., *Resistenz und Widerstand*, [w:] Broszat M. (ed.), *Bayern in der NS-Zeit, vol. IV: Herrschaft und Gesellschaft im Konflikt*, Munich 1981, s. 691-709.

від цієї доктрини). Вихідною особливістю такого стану справ вважалась критика режиму «реального соціалізму» за порушення базових символів соціалістичного руху – рівності, свободи та солідарності – лідерами різних комуністичних партій країн субрегіону. У 1950–1960 рр. ця ревізійністська критика здійснювалась передусім і переважно інтелектуалами, які були членами чи прихильниками Комуністичної партії Радянського Союзу. Вони об'єднувались з приводу потреби модернізації економічної системи та часткової демократизації політичної системи в умовах соціалізму. Водночас, К. Джоппке⁵³ у визначенні такої ревізійністської специфіки критики системи вбачає актуальне (або ініціальне) ядро дисидентства. Воно полягало у фундаментальному «розвороті» від соціалістичної утопії та на практиці передбачало орієнтацію на розширення індивідуальних прав і свобод людини. Саме у цьому акті дослідник вбачає найважливіший «поворотний момент» в історії дисидентства у субрегіоні. Крім того, саме з огляду на це, потрібно розуміти, що дефінітивне «прикріплення» дисидентства до ідеологічного політичного спектру, зокрема до відмови від соціалістичних цінностей, позиціонується як вкрай вузьке. З іншого боку, треба виокремлювати широке і вузьке трактування дисидентства: вузьке має у своїй основі саме зазначену вище специфіку, а широке суплементарно звернене до руйнування соціалістичного конструкту розвитку та натомість апробації альтернативних шляхів політичної еволюції. На практиці це помічаємо в період 70–80-х рр. ХХ ст., коли релевантною у дисидентському русі країн субрегіону виявилась прихильність до цінностей і орієнтацій на права людини й конституціоналізм. Крім того, саме у цей час дуже популярними виявились конотації з приводу теоретичної значимості соціал-демократії: вони були помітні навіть у реформістських намаганнях окремих комуністів, які прагнули підлаштувати авторитарний режим під принципи конституціоналізму.

Водночас, примітною є теоретико-методологічна проблема з приводу того, чи потрібно класифікувати «дисидентами» тих політиків та адміністраторів, які намагались запропонувати в Польщі, Угорщині і Чехословаччині інституції, що наближували б режими «реального соціалізму» до принципів верховенства права (із огляду на те, що прихильники соціал-демократії у форматі «робітничих рад» часто піддавались переслідуванням). Така постановка проблеми змушує нас виділяти дві групи політичних й адміністративних акторів (чи акторів політичної і адміністративної природи): власне дисидентів та інших акторів, які більшою мірою займались артикуляцією критицизму режимів «реального соціалізму». Такий підхід до класифікації акторства вибудовано на підставі позицій «релевантного дискурсу» в контексті системи соціальної комунікації. Тому він є більш відповідним як критерій порівняльного аналізу, аніж як ідеологічна орієнтація на різноманітних варіантах критики тогочасного політичного режиму. Саме тому під дисидентством та незгодою у представленому дослідженні запропоновано розуміти: всі пролонговані дискурси й типи поведінки, які спрямовані на критику

⁵³ Joppke C., *East German Dissidents and the Revolution of 1989: Social Movement in a Leninist Regime*, Wyd. New York University Press 1995.

політичного режиму; своєрідну автономну сферу публічної політичної чи культурної комунікації за межами офіційних інститутів/інституцій політичної партії-держави (в прив'язці до комуністичного політичного режиму), у якій відкрито заперечується будь-яка претензія режиму щодо контролю над суспільним життям.

Суплементарно, систематичним профілем/виявом дисидентства, для прикладу, варто вважати «самвидав» – публічні дебати, які проводились поза державною і були доступними для всіх. Відповідно, найбільш важлива ознака дисидентства полягала у тому, що в його межах йшлося про своєрідне напруження з приводу всіх відкритих закликів до перетворення правил вільної комунікації, які характеризували цю площину «неофіційної громадськості»⁵⁴. Іншими словами, діяльність дисидентів не була спрямована винятково на усунення впливу комуністичних режимів. Вона, більшою мірою, мала на меті розширення сфери автономності дій в умовах, які прослідковувались в аналізованих країнах. Але навіть попри те, що означувана категорія мала відношення до державного контролю, дефінітивна межа між категоріями «опозиція» і «дисидентство» у політичному (навіть політологічному) сенсі була дуже тонкою. Річ у тому, що коли йдеться про політичну опозицію, то найчастіше на увазі маютья соціальні групи, які через різні форми організованої колективної дії прагнуть не лише розширити особисті свободи в межах існуючого режиму, проте й публічно вирішити питання легітимності політичного режиму. Тому цілком очевидно, що межа між «чистим» дисидентством і «класичною» опозицією доволі важко піддається як теоретико-методологічному, так і емпіричному розрізненню.

В умовах репресивності чи її загрози (як показує досвід аналізованих країн) це пояснювалось передусім тим, що опозиційні групи часто були змушені формулювати своє негативне/несхвальне ставлення до політичного режиму. Однак той атрибут, що «сила репресивності» з-поміж різних країн і навіть в межах однієї країни відрізнялись у різні періоди часу, ускладнює класифікаційну чіткість порівняльного аналізу. Відповідно, в конкретному аналітичному випадку категорія «опозиція» була схильною позначати політичні «партії» і групи антикомуністичної резистентності в ініціальній фазі режимів «реального соціалізму», а також політичні утворення, які вийшли із дисидентського середовища наприкінці 80–х рр. ХХ ст. Річ у тому, що метою цих політичних сил (на відміну від безпосередньо дисидентських рухів) було заперечення політичного режиму і тиск на нього засобами організованих дій, зокрема, демонстрацій та переговорів (зокрема на підставі так званих «круглих столів», які свого часу виявились засобом врегулювання політичної кризи практично у всіх країнах субрегіону). Як наслідок і на підставі такого теоретико-методологічного трактування, очевидно, що опозиційними потрібно вважати не всі дисидентські структури, а, наприклад, такі з них, як «громадянські комітети» «Солідарності» у Польщі, новосформовані партії-рухи в Угорщині тощо. Відповідно,

⁵⁴ Voronkov V., Wielgohs K., *Soviet Russia*, [w:] Pollack D., Wielgohs J. (eds.), *Dissent and opposition in communist Eastern Europe: origins of civil society and democratic transition*, Wyd. Ashgate 2004, s. 95-118.

в прагматичному ракурсі потрібно зауважувати, що опозиція вважається третім типом нонконформістських дій комуністичному політичному режиму. Узагальнено очевидно, що виявлена і детермінована послідовність нонконформістських дій описується спільним коренем – протестністю.

Водночас, теоретико-методологічно важливо, що логічна структура становлення тріади «опір – дисидентство – опозиція» обов'язково має визначатись на підставі соціальної і політичної значимості зазначеного наукового конструкту в площині його оцінювання у межах режимів «реального соціалізму». А це, у свою чергу, зведено до питання про те, чи протестно-опозиційні групи, котрі в 70–80-х рр. ХХ ст. мали місце в Польщі, Угорщині і Чехословаччині й включали незначну кількість інтелектуалів, реально становили загрозу стабільності «соціалістичного порядку». Польща, в котрій об'єднаний протестний рух робітників і опозиційна інтелігенція змогли 1980 р. отримати суттєві політичні поступки, котрі в принципі не були сумісні з логікою тогочасної політичної системи, на перший погляд інтерпретується як єдиний випадок, коли на поставлене вище питання можна відповісти ствердно. З іншої сторони, до уваги потрібно брати події, котрі мали місце у 1956 р. в Угорщині (повстання у формі протестного опору) чи у 1968 р. в Чехословаччині (так звана «Працька весна»). Тоді група опозиційних інтелектуалів майже не відіграла жодної ролі у конструюванні протестності. Більше того, вона навіть не позиціонувалась як «проект опозиційності», оскільки в цьому випадку доцільніше було апелювати до значення реформістських груп в істеблішменті комуністичної верхівки. Тому в цілому релевантним є висновок: за винятком подій у Польщі в 1980–1981 рр., в субрегіоні, аж до кінця 80-х рр. ХХ ст., більше не було випадків, коли опозиції вдавалося мобілізуватись у широкі протестні рухи, які становили би екзистенціальну загрозу для комуністичного політичного режиму⁵⁵.

Разом із цим, генерується зворотне теоретико-методологічне питання про те, чи були так звані протестні/нонконформістські групи політично іррелевантними. Якщо би це було правдою, то будь-які спроби/дії із приводу використання репресивних способів боротьби проти дисидентів вважались б просто параноїдальними реакціями представників влади. Для підтвердження цієї думки звертаємось до суто матеріальної сторони питання: наскільки вважались б виправданими безпідставні витрати, які здійснювались для контролю за населенням країн з боку спецслужб. Такий підхід до вирішення проблеми чітко демонструє, що у всіх комуністичних режимах, які мали місце в субрегіоні, навіть маргінальні дисидентські групи інтелектуалів сприймалися як «потенційна загроза» системній цілісності політичних режимів. Коли би виникла більша загроза, тоді ймовірно було би порушено засадничу передумову єдності комуністичної партійної еліти – так званий «адміністративний клас», який складався із великої кількості керівних кадрів

⁵⁵ Pollack D., Wielgohs J., *Dissent and opposition in communist Eastern Europe: origins of civil society and democratic transition*, Wyd. Ashgate 2004, s. 12.

середнього рівня партійного апарату, промисловості, служб безпеки, освіти та державного управління. Відповідно, будь-які гіпотетичні прояви соціально-політичної активності та нонконформізму представників дисидентських груп трактувались як загроза легітимності влади комуністичної партії⁵⁶.

Водночас та фактично, небезпека, що породжувалась дисидентством, була значно меншою, аніж ймовірна мобілізація широкого протестного руху проти політичного режиму. Річ передусім у тому, що останній міг та врешті-решт спромігся підірвати надійність адміністративного класу (тобто номенклатури державних чиновників та партійних функціонерів), які перебували у прямій командній залежності від ресурсів та волі партійного керівництва. Однак оскільки варіативність мобілізації протестного руху значною мірою залежала саме від розвитку дисидентства, придушення останнього вважалось центральною передумовою забезпечення комуністичної влади (хоч у різних країнах – в різній формі і актуалізованості). Саме на цій підставі варто дотримуватись результуючого висновку про те, що варіативні особливості становлення і розвитку дисидентського руху в субрегіоні позиціонувались як залежні змінні розвитку систем «реального соціалізму», як індикатор, який у деталізованій формі може допомогти в оцінюванні відмінностей комуністичного режиму в різних країнах і специфічності співвідношення у кожній оцінюваній країні принципів легітимності та стабільності.

Наступний важливий ракурс зіставлення релевантності дисидентства та політичної опозиції в період комуністичного правління у Польщі, Угорщині та Чехословаччині стосується значимості протестних варіацій у площині політичних подій саме 1988–1991 рр. Річ у тому, що в такому контексті політологічний аналіз доволі суттєво ускладнюється, оскільки дуже часто вживаною у цьому ракурсі постає специфіка, згідно якої колапс тодішніх комуністичних режимів і перехід до демократії був заслугою тільки дисидентських/опозиційних груп та рухів. Разом із цим, з теоретико-методологічного погляду (який, зазвичай, є основою напрацювань соціологів) варто наголосити, що падіння комуністичних режимів здебільшого виявилось результатом системних помилок у конструюванні систем «реального соціалізму» та їх структурної нездатності протистояти тиску конкуренції в умовах «холодної війни»⁵⁷.

Відповідно, широкою і контраверсійною в науковій літературі позиціонується думка про те, що дисидентство й масові протести 1989 р. («весна народів») не були вирішальними причинами розпаду комуністичних режимів, оскільки в контексті розвитку відмінних виявів протестності комуністичні режими розраховувались як такі, що «вижили» й модифікувались. На відміну, серед чинників, які вплинули на колапс комунізму, доцільно виділяти такі: нездатність до інновацій, яка обумовлена атрибутами системного розвитку; економічна відсталість у порівнянні із західними промисловими країнами, які послідовно

⁵⁶ Bric M., *Staatssozialistische Länder Europas im Vergleich*, [w:] Wiesenthal H. (ed.), *Einheit als Privileg*, Campus, Frankfurt 1996, s. 41.

⁵⁷ Kuran T., *Now out of never: The element of surprise in the East European revolution of 1989*, "World Politics" 1991, vol 44, nr. 1, s. 7-48.

від початку ери інформаційних і комунікаційних технологій зростали у своїй ефективності; прогресуюча втрата лояльності серед населення країн субрегіону й субрегіону в цілому у 80–і рр. ХХ ст.

Але іманентно генерується й інше, хоча й часто суплементарне, теоретико-методологічне питання: чи правомірно у межах соціальних наук інтерпретувати протестні/дисидентські сили/рухи винятково як «побічні ефекти» розвитку та колапсу політичних режимів. Річ у тому, що коли говорять про ефекти «побічності» дисидентства, то зазвичай на увазі мають щонайменше декілька ракурсів такого трактування. До прикладу, Е. Неуберт аргументує, що падіння комуністичного режиму в субрегіоні стало «історичною послугою ... опозиції уможливити, у її боротьбі з тоталітарним режимом, самолібералізацію суспільства»⁵⁸. К. Оффе запропонував зворотню позицію в аргументації того, що зміна політичних режимів не виявилась спричиненою політичною діяльністю «знизу» чи «зверху», а натомість була значною мірою детермінована «масовим відтоком» жителів субрегіону на Захід. Тому дослідник фактично підтвердив значення протестності чи дисидентства (принаймні наприкінці 80–х рр. ХХ ст.) як короткотермінового «побічного ефекту»⁵⁹. Тим не менше, навіть в силу «побічності» або меншої вагомості впливу дисидентства, варто більшою мірою говорити про значення й альтернативного підходу, згідно якого, як аргументує М.–Д. Охсе⁶⁰, зміна політичних режимів у тій чи іншій країні/субрегіоні відбувається на підставі інтеракції між різними акторами.

У такому випадку потрібно зауважувати та враховувати той факт, що структурні фактори, функціональні протиріччя і невідповідності у системі, а також зовнішні передумови (наприклад, скасування «доктрини Брежнєва») не мали жодного ефекту «в собі», а лише чинили опосередкований вплив, адже вони позначались на дії різних політичних акторів. Дії цих акторів, у свою чергу, не позиціонувались як немінучі результати структурних факторів, а натомість же виявлялись результатом політичних цінностей та цілей, наявності ресурсів для дій, інтерпретації ситуацій для вжиття заходів та відповідних рішень, котрі могли проявитись тим або іншим чином. Відповідно, крах комуністичних режимів у сучасних країнах Вишеградської групи не міг достатньою мірою бути поясненим процесуально: особливо якщо до уваги не брати його як результату взаємодії різних політичних акторів, зокрема крізь призму об'єктивних інтерпретацій сприйняття умов минулого та очікуваних дії учасників політичного процесу в світлі своїх цілей у майбутньому. З погляду окресленої актор-орієнтованої парадигми, цілком очевидно, що дія дисидентських рухів вважалась досить актуальною: навіть якщо вона мала досить диференціальне значення у подіях переворотів на прикладі різних країн субрегіону. Із огляду на це, ми дотримуємось

⁵⁸ Neubert E., *Geschichte der Opposition in der DDR 1949-1989*, Wyd. Ch. Links 1997, s. 826.

⁵⁹ Offe C., *Die Integration nachkommunistischer Gesellschaften: die ehemalige DDR im Vergleich zu ihren osteuropäischen Nachbarn*, Paper presented at the 26th Congress of the German Society for Sociology, October 1, 1992, s. 36.

⁶⁰ Ohse M.-D., *German Democratic Republic*, [w:] Pollack D., Wielgohs J. (eds.), *Dissent and opposition in communist Eastern Europe: origins of civil society and democratic transition*, Wyd. Ashgate 2004, s. 73-94.

висновку, що в контексті колапсу режимів «реального соціалізму» та в оцінюванні перспектив становлення «справжньої» політичної опозиції в країнах Вишеградської групи у будь-якому випадку потрібно враховувати історію дисидентства в якості незалежної пояснювальної змінної конкретного зразку політичного транзиту.

Відповідно, провідне теоретико-методологічне питання у контексті дослідження політичної протестності й зокрема дисидентства в системах «реального соціалізму» – це пояснення передумов формування аналізованих категорій, а також національних відмінностей їхнього розвитку. Більш узагальнено воно зводиться до необхідності вироблення чіткої відповіді на питання про те, як так могло статися, що в умовах диктаторського/автократичного політичного режиму виникли різні форми відкритого політичного нонконформізму. Відповідаючи на нього, теоретики найчастіше є однозначними, адже зазначають, що режими «реального соціалізму» позиціонувались, від початку і до кінця, не більше як особливі різновиди тоталітаризму/авторитаризму, що майже не відрізнялись за своєю суттю від інших авторитарних режимів. Однак з огляду на це, не зовсім зрозумілими стають такі явища як протестність: зазвичай, будь-який опір у випадку тоталітарного режиму може бути мислимим лише у формі спорадичних конспіративних дій. З цього приводу К. Фрідріх і З. Бжезинський⁶¹ зауважують, що у тоталітарному суспільстві опозиції перешкоджає розвиватись саме організація тоталітарного терору. Як наслідок, очевидно, що розмежування між ініціальною фазою тоталітаризму і посттоталітарним періодом (який наступив з крахом сталінізму) виявилось, крім інших вимірів, у зміщенні ключових принципів комуністичного правління від акцій масового терору до вибіркової репресивності й ідеологічних/соціополітичних стратегій легітимізації. Така тенденція виявилась вагомोю передумовою пояснення гіпотетичності/ймовірності виникнення ідей дисидентства⁶². Однак вона не повною мірою може відповісти на питання про те, чому в посттоталітарний період широка мережа політичного і культурного дисидентства змогла розвинути, наприклад, у Польщі (внаслідок чого саме в цій країні на ідеях протестності сформувалась реальна політична опозиція, яка була здатна проводити консолідовані політичні дії, зокрема впливати на курс демократичного транзиту й ініціальний хід постсоціалістичних реформ), але не спромоглась в аналогічній мірі постати специфікою дисидентського руху, приміром, в Угорщині (де дисидентство зазвичай позиціонувалось не більше як короткотривала подія, лімітована «інкорпорованим колом» інтелектуалів, про що свідчило повернення до влади після 1990 р. модернізованих пострадянських чи посткомуністичних партій).

Загалом, підсумовуючи модальні відмінності комуністичного політичного режиму, а також зважаючи на національне детермінування систем «реального соціалізму» в різних

⁶¹ Friedrich C., Brzezinski Z., *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, Wyd. Harvard University Press 1956, s. 131.

⁶² Saxonberg S., Thompson M., *Opposition and Dissidence in Transitions and Non-Transitions from Communism*, Paper presented at the conference "Dissent and Opposition to State Socialism in Central and Eastern Europe from a Comparative Perspective", Frankfurt, November 2-4, 2001.

країнах сучасної Вишеградської групи, аргументуємо, що в кожному кейсі «комунізм» був готовий здійснювати репресивні дії щодо будь-яких проявів протестності і нонконформізму. Натомість, цікавою у цій ситуації є інша кореляція: відмінності, які виявились відразу після припинення періоду сталінізму, неодмінно почали позиціонуватись як вкрай важливі, однак недостатні, адже природа таких відмінностей залишилась не до кінця відомою. З огляду на це, Г. Кітчелт запропонував своєрідне «інструктивне пояснювальне відштовхування», коли в залежності від досоціалістичного рівня соціальної та економічної модернізації, а також політичної мобілізації (зокрема буржуазії і робітників промислових підприємств) виділив різні види комуністичного режиму, кожний з яких характеризувався різним ступенем внутрішньої узгодженості і соціальної прив'язки комуністичної еліти. У країнах, в яких історично слабо розвинені комуністичні партії зіткнулися із деякими традиціями демократії міжвоєнного періоду і впливом умовно сильної буржуазії, комуністична еліта вдалася до своєрідних «пільгових заходів» задля суспільства – на відміну від країн із традиційно сильним комуністичним рухом чи нерозвиненістю буржуазії⁶³. Тому такі країни, як Польща і Угорщина, приміром, відповідно та на відміну від Чехословаччини володіли найбільш сприятливими історичними передумовами для виникнення механізмів інтелектуальної критики і протестності, зокрема дисидентства, політичним режимам. При цьому, як зауважують Д. Поллак та Я. Вієлгогс⁶⁴, зазначена норма й специфіка виявилась більш поширеною в перерахованих країнах, починаючи з 50-х рр. ХХ ст., ніж, приміром, у Чехословаччині в однаковий аналітичний період дослідження.

Разом із цим, варто розуміти, що «стартові» історичні умови і типологічні ознаки політичного режиму позначають лише більш загальні відмінності у можливостях «формування» політичного нонконформізму. Для того, щоб уточнити конкретні моделі розвитку, профільний характер та силу дисидентства як прототипу політичної опозиції, треба поряд з загальними передумовами розглядати й низку специфічних факторів, передусім різні (матеріальні, часові, персональні та інформаційні) ресурси. Важливу роль також, вочевидь, відіграють суб'єктивні фактори у середовищі акторів протестного/дисидентського руху – ціннісні орієнтації та політичні цілі, а також їхня здатність та готовність до формування мережевих організаційних структур. У зв'язку з цим, атрибутивне значення для окреслення того, що собою становив дисидентський рух в Польщі, Угорщині і Чехословаччині в 1945–1987 рр., виконують релігійні, інституційні, культурні, національні, економічні, соціальні, історичні фактори тощо. Такий мультифакторний підхід вписується в напрацювання, які були запропоновані науковою спільнотою щодо оцінювання особливостей та атрибутів створення, поширення й зміни різних модальних форм та форматів соціальних рухів. Разом із цим, в аналізі

⁶³ Kitschelt H., *Formation of Party Cleavages in Post-communist Democracies*, "Party Politics" 1995, vol 1, nr. 4, s. 447-472.; Kitschelt H., Mansfeldova Z., Markowski R., Tóka G., *Post-Communist Party Systems*, Wyd. Cambridge University Press 1999.

⁶⁴ Pollack D., Wiegohs J., *Dissent and opposition in communist Eastern Europe: origins of civil society and democratic transition*, Wyd. Ashgate 2004.

варто застосовувати й класичні наукові доробки, які виходять з принципів дослідження опозиційності як феномену демократичного світу. Їхній симбіоз становить собою теоретико-методологічну єдність розмежування понять протестності, дисидентства та опозиційності й забезпечує комплексність отримуваних емпіричних результатів. З іншої сторони, заявлена теоретико-методологічна специфіка потребує уточнення, зокрема на підставі подальших досліджень з врахуванням емпіричних виявів протестності та дисидентства в країнах субрегіону.

Список використаної літератури:

1. Albrecht H., *How Can Opposition Support Authoritarianism? Lessons from Egypt*, "Democratization" 2005, vol 12, nr. 3, s. 378-397.
2. Albrecht H., *Political Opposition and Authoritarian Rule in Egypt: Dissertation*, Wyd. Eberhard-Karls Universität Tübingen 2008.
3. Alibasic A., *Political Opposition in Contemporary Islamic Political Thought in The Arab World: a M.A. Thesis*, Kuala Lumpur 1999.
4. Almeida P., *Opportunity Organizations and Threat-Induced Contention: Protest Waves in Authoritarian Settings*, „American Journal of Sociology” 2003, vol 109, nr. 2, s. 345-400.
5. Arato A., Cohen J., *Civil Society and Political Theory*, Wyd. MIT Press 1992.
6. Barker C., *Festival of the Oppressed: Solidarity, Reform, and Revolution in Poland, 1980-81*, Wyd. Bookmarks 1986.
7. Békés C., Byrne M., Rainer J., *The 1956 Hungarian Revolution: A History in Documents*, Wyd. CEU 2002.
8. Berestova G., *Opozycja i forma proiavu politychnoho protestu*, „Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M.P. Drahomanova. Serii 22. Politychni nauky ta metodyka vykladannia sotsialno-politychnykh dystsyplin” 2014, vol 15, s. 84-89.
9. Bermeo N., and Nord P., *Civil Society before Democracy*, Wyd. Rowman and Littlefield 2000.
10. Bernhard M., *The Origins of Democratization in Poland: Workers, Intellectuals, and Oppositional Politics, 1976-1980*, Wyd. Columbia University Press 1993.
11. Bozóki A., *The Roundtable Talks of 1989: The Genesis of Hungarian Democracy*, Wyd. CEU Press 2002.
12. Brandt M., *Für eure und unsere Freiheit? Der Polnische Oktober und die Solidarnosc-Revolution in der Wahrnehmung von Schriftstellern aus der DDR*, Wyd. Weidler 2002.
13. Brie M., *Staatssozialistische Länder Europas im Vergleich*, [w:] Wiesenthal H. (ed.), *Einheit als Privileg*, Campus, Frankfurt 1996, s. 39-104.
14. Broszat M., *Resistenz und Widerstand*, [w:] Broszat M. (ed.), *Bayern in der NS-Zeit, vol. IV: Herrschaft und Gesellschaft im Konflikt*, Munich 1981, s. 691-709.
15. Brown K., *Stalinization and its Discontents: Subcultures and Opposition in Hungary, 1948-1956*, Students Conference 2004.

16. Bugajski J., Pollack M., *East European Fault Lines: Dissent, Opposition, and Social Activism*, Wyd. Westview Press 1989.
17. Curry J., *Dissent in Eastern Europe*, Wyd. Praeger 1983.
18. Dudek A., *Reglamentowana Rewolucja: Rozkład dyktatury komunistycznej w Polsce 1988-1990*, Wyd. Arcana Historii 2004.
19. Ekiert G., *The State against Society: Political Crises and Their Aftermath in East Central Europe*, Wyd. Princeton University Press 1996.
20. Falk B., *The Dilemmas of Dissidence in East-Central Europe: Citizen Intellectuals and Philosopher Kings*, Wyd. Central European University Press 2003.
21. Fehr H., *Unabhängige Öffentlichkeit und soziale Bewegungen: Fallstudien über Bürgerbewegungen in Polen und der DDR*, Wyd. VS Verlag für Sozialw 1996.
22. Friedrich C., Brzezinski Z., *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, Wyd. Harvard University Press 1956.
23. Hodos G., *Show Trials – Stalinist Purges in Eastern Europe 1948-54*, Wyd. Praeger 1987.
24. Holzer J., *Solidarität - Die Geschichte einer freien Gewerkschaft in Polen*, Wyd. C.H. Beck 1985.
25. Huszár T., *A magyar értelmiség a 80-as években (Hungarian Intellectuals in the 1980s)*, Wyd. Kossuth 1986.
26. Ilnytska U., *Polityko-pravovyi status politychnoi opozytсии v demokratychnomu suspilstvi*, „Ukrainska natsionalna ideia: realii ta perspektyvy rozvytku“ 2008, vol 22, s. 46-53.
27. Ionescu G., de Madariaga I., *Opposition: Past and Present of a Political Institution*, Wyd. The New Thinker Library 1968.
28. Joppke C., *East German Dissidents and the Revolution of 1989: Social Movement in a Leninist Regime*, Wyd. New York University Press 1995.
29. Judt T., *The Dilemmas of Dissidence: the Politics of Opposition in East Central Europe*, [w:] Fehér F., Arato A. (eds.), *Crisis and Reform in Eastern Europe*, Wyd. Transaction Publishers 1991, s. 253-302.
30. Karl T., Schmitter P., *Modes of Transition in Latin America, Southern and Eastern Europe*, “International Social Science Journal” 1991, vol 43, s. 269-284.
31. Kecskemeti P., *The Unexpected Revolution: Social Forces In the Hungarian Uprising*, Wyd. Stanford University Press 1961.
32. Kennedy M., *Professionals, Power, and Solidarity in Poland*, Wyd. Cambridge University Press 1991.
33. Kenney P., *A Carnival of Revolution. Central Europe 1989*, Wyd. Princeton University Press 2002.
34. Kitschelt H., *Formation of Party Cleavages in Post-communist Democracies*, “Party Politics” 1995, vol 1, nr. 4, s. 447-472.
35. Kitschelt H., Mansfeldova Z., Markowski R., Tóka G., *Post-Communist Party Systems*, Wyd. Cambridge University Press 1999.
36. Kubát M., *Political Opposition in Theory and Central European Practice*, Frankfurt am Main, Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Oxford, Wien 2010.

37. Kubik J., *The Power of Symbols Against the Symbols of Power: The Rise of Solidarity and the Fall of State Socialism in Poland*, Wyd. The Pennsylvania State University Press 1994.
38. Kuran T., *Now out of never: The element of surprise in the East European revolution of 1989*, "World Politics" 1991, vol 44, nr. 1, s. 7-48.
39. Laba R., *The Roots of Solidarity*, Wyd. Princeton University Press 1991.
40. Lindner B., *Die demokratische Revolution in der DDR 1989/90*, Wyd. Christoph Links Verlag 1998.
41. Litván G., *The Hungarian Revolution of 1956*, Wyd. Longman 1996.
42. Mason D., *Public Opinion and Political Change in Poland. 1980-1982*, Wyd. Cambridge University Press 1985.
43. McAdam D., McCarthy J., Zald M., *Comparative Perspectives on Social Movements*, Wyd. Cambridge University Press 1996.
44. Neubert E., *Geschichte der Opposition in der DDR 1949-1989*, Wyd. Ch. Links 1997.
45. Nielsen N., *Revolutions in Eastern Europe: The Religious Roots*, Wyd. Orbis Books 1991.
46. Oberschall A., *Social Conflict and Social Movements*, Wyd. Prentice Hall 1973.
47. Offe C., *Die Integration nachkommunistischer Gesellschaften: die ehemalige DDR im Vergleich zu ihren osteuropäischen Nachbarn*, Paper presented at the 26th Congress of the German Society for Sociology, October 1, 1992.
48. Ohse M.-D., *German Democratic Republic*, [w:] Pollack D., Wielgojs J. (eds.), *Dissent and opposition in communist Eastern Europe: origins of civil society and democratic transition*, Wyd. Ashgate 2004, s. 73-94.
49. Osa M., *Solidarity and Contention*, Wyd. University of Minnesota Press 2003.
50. Ost D., *Solidarity and the Politics of Anti-politics: Opposition and Reform in Poland since 1968*, Wyd. Temple University Press 1990.
51. Ost D., *The Defeat of Solidarity*, Wyd. Cornell University Press 2005.
52. Paczkowski A., *Strajki, bunt, manifestacje jako 'polska droga' przez socjalizm*, Wyd. Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk 2003.
53. Parry G., *Opposition Questions*, "Government and Opposition" 1997, vol 32, nr. 4 s. 457-461.
54. Penn S., *Solidarity's Secret: The Women Who Defeated Communism in Poland*, Wyd. University of Michigan Press 2005.
55. Persky S., *At the Lenin Shipyard: Poland and the rise of the Solidarity Trade Union*, Wyd. New Star Books 1981.
56. Pollack D., Wielgojs J., *Dissent and opposition in communist Eastern Europe: origins of civil society and democratic transition*, Wyd. Ashgate 2004.
57. Pollack D., *Politischer Protest. Politisch alternative Gruppen in der DDR*, Opladen 2000.
58. Postryhan H., *Opozytsiia ta opozytsiinist v teoretychnykh spivstavlenniakh*, [w:] Varzar I. (ed.), *Politychna opozytsiia: teoriia ta istoriia, svitovi dosvid ta ukrainska praktyka. Materialy naukovo-praktychnoi konferentsii*, Kiev 1996, s. 172-177.

59. Saxonberg S., Thompson M., *Opposition and Dissidence in Transitions and Non-Transitions from Communism*, Paper presented at the conference “Dissent and Opposition to State Socialism in Central and Eastern Europe from a Comparative Perspective”, Frankfurt, November 2-4, 2001.
60. Skilling G., *Samizdat and an Independent Society in Central and Eastern Europe*, Wyd. Ohio State University Press 1989.
61. Staniszki J., *Poland's Self-Limiting Revolution*, Wyd. Princeton University Press 1984.
62. Szabó M., *A disszidensek hangjai: A szocializmus kritikája a Magyar ellenzék irányzatainak gondolkodásában, 1968-1988*, Wyd. ISES Füzetek 2008.
63. Tatur M., *Solidarność als Modernisierungsbewegung*, Wyd. Campus 1989.
64. Tkachenko T., *Opozytsiia yak politychnyi instytut i forma suspilnoho protestu*, „Politychnyi menedzhment” 2007, vol 5, s. 40-45.
65. Tokés R., *Opposition in Eastern Europe*, Wyd. Macmillan 1979.
66. Touraine A., *Solidarity. The Analysis of a Social Movement: Poland 1980-1981*, Wyd. Cambridge University Press 1983.
67. Váli F., *Rift and Revolt in Hungary: Nationalism Versus Communism*, Wyd. Harvard University Press 1961.
68. Voronkov V., Wielgoths K., *Soviet Russia*, [w:] Pollack D., Wielgoths J. (eds.), *Dissent and opposition in communist Eastern Europe: origins of civil society and democratic transition*, Wyd. Ashgate 2004, s. 95-118.
69. Zuzowski R., *Political Dissent and Opposition in Poland: The Workers' Defense Committee “KOR”*, Wyd. Praeger 1992.